
К.Ю. Райда,
доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України;
Д.М. Єсипенко,
кандидат філософських наук,
директор Українського центру духовної культури
Товариства “Знання” України

ГУМАНІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ФІЛОСОФІЇ М.ГАЙДЕГГЕРА ТА Ж.-П. САРТРА

Класичний екзистенціалізм почав розглядатися в якості однієї з “найбільш гуманістичних” філософій ХХ століття завдяки багатьом факторам. Один із них – теоретична дискусія з проблем гуманізму між Ж.-П. Сартром і М.Гайдеггером у відомих широкому загалу працях “L’existentialisme est un humanisme” та “Platons Lehre von der Wahrheit. Mit einem Brief über den Humanismus”.

Специфічне розуміння Ж.-П. Сартром загальної соціально-політичної ситуації, інтенції до гуманізації сучасного суспільства створили передумови відчайдушного обстоювання у філософії феноменів суб’єктивності та суб’єктивного вибору, відповідальності індивіда за свої гасла і вчинки.

Філософія Сартра почала набувати гуманістичного означення всупереч відкиданню постулатів класичних, загальновизнаних моралістичних концепцій, але, водночас, завдяки незгоді на псевдогуманістичну моральнісність тоталітарних країн з їхньою загальнодержавною проповіддю гуманізму, практикою загального захисту людини як такої і одночасним злочинним знищенням мільйонів людей у концентраційних таборах і газових камерах.

Обстоюючи позиції справжнього, реального гуманізму, Сартр відчайдушно захищає екзистенціалізм як його теоретичне обґрунтування і намагається пояснити позитивну сутність екзистенціалістських міркувань, яка багатьом на той час була незрозумілою, а багатьма просто не сприймалася в якості дієздатного світоглядного інструментарію.

Нас звинувачують і в тому, що ми закликаємо поглинути в “квієтизмові відчаю”, і в тому, що ми скрізь підкреслюємо “людську ницість”, демонструємо “темне”, “неприємне”, відвертаючись від світлого боку людської природи, зауважував Ж.-П. Сартр у своїй праці “Екзистенціалізм – це гуманізм”. Нам закидають, що ми забули про солідарність людей, що ми дивимося на людину як на ізольовану істоту, що ми, ліквідуючи божественні заповіді та вічні цінності, не лишаємо нічого, крім свавілля. Однак це далеко не так.

І правильне розуміння екзистенціалістської філософії, на думку Сартра, мало ґрунтуватися, насамперед, на усвідомленні відмінності між класично філософськими постулатами та екзистенціалістськими тезами.

Ж.-П. Сартр, як відомо, перебрав на себе відповідальність за правильність розуміння сутності всього екзистенціалістського напрямку, поділивши класиків екзистенціалізму на атеїстів і релігійних філософів, і основним принципом екзистенціалізму визначив переконання в тому, що “існування насправді передує сутності”. Класична метафізична постава, з якою він пов’язав філософію і Дідро, і Вольтера, і навіть І.Канта, на його думку, стверджувала зворотне: “Людина має певну людську природу. Ця “людська” природа, яка є водночас людським поняттям, належить кожній людині. А це означає, що кожна окрема

людська істота – лише окремий випадок загального поняття “людина”, – відзначав Ж.-П. Сартр. – У Канта з цієї всезагальності поняття випливає, що і мешканець лісів – природна людина, і буржуа підводяться під одне й те саме визначення, мають одні й ті самі основні якості. Отже, і тут сутність людини передує її історичному існуванню, яке ми знаходимо в природі” [1, 322].

А в екзистенціалізмі, зауважував Сартр, все навпаки. Тут передусім є буття, яке визначається як існування. І таким буттям виступає людина, або ж, за М.Гайдеггером, “людська реальність”, стверджував французький філософ. Це означає, що людина спочатку “існує”, “зустрічається” вам у світі, “з’являється” для вас, і лише згодом певним чином “визначається”. “Отже, – відзначав Ж.-П. Сартр, – немає ніякої природи людини, як немає і бога, який цю природу вигадав би. Людина просто існує, і вона є не просто такою, якою вона собі сама уявляється, а й такою, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після початку існування, то вона є тим, ким вона себе сама створює. Це перший принцип екзистенціалізму” [1, 323].

Багато хто звинувачував Ж.-П. Сартра у тому, що він волонтаристськи перетлумачив сенс багатьох класичних філософських понять, і певною мірою некоректно пояснив таке перетлумачення. Саме це стосувалося, наприклад, поняття “суб’єктивності”. “Справді наш вихідний пункт, – стверджував французький філософ, – це суб’єктивність індивіда” [1, 335]. “Суб’єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб’єкт сам себе обирає, а з іншого – що людина не може вийти за межі людської суб’єктивності. Саме другий сенс і є глибоким сенсом екзистенціалізму” [1, 336].

З одного боку, Ж.-П. Сартр відмежувався від суб’єкт-об’єктного взаємозв’язку понять у їхньому класичному розумінні, а з іншого – був змушений пояснювати, що “суб’єктивність, яку усвідомлюємо в якості істини, не є строго кажучи індивідуальною суб’єктивністю” [1, 336].

Своєрідно витлумачив Ж.-П. Сартр і “суму екзистенціалів”, за допомогою яких, на його думку, в екзистенціалізмі мала б представляти суб’єктивна реальність: “відчуття тривоги” поєднав з відповідальністю особи за її вчинки і дії, а самі відчуття – з процесом формування цінності *. Розуміння останнього і було використане у створенні його власної інтерпретації “екзистенціалістського гуманізму”.

У чому ж полягало таке незвичне означення Сартром людських цінностей? На його думку, жодна існуюча на той час моральність або етичне вчення не змогли б дати відповідь на порушені життям питання щодо моральних проблем. Кантіанська моральність переконує, – відзначав щодо цього французький філософ, – що ніколи не можна розглядати інших людей як засіб для здійснення власної мети. Однак у реальній життєвій ситуації дуже часто трапляється так, що, осмислюючи наслідки власної дії, індивід змушений вбачати або ставитися до певних осіб як до засобу у своєму власному використанні. А якщо справжні цінності в даному разі не можна достеменно визначити, якщо вони занадто “об’ємні” для кожного конкретного випадку, нам лишається покладатися на інстинкти, зауважував мислитель. З цієї конкретної логіко-гносеологічної ситуації Сартр і спробував створити всезагальну істину, подібну до тих, проти яких він сам до того часу “бунтував”: “Ніяка всезагальна мораль, – стверджував він у своїх працях, – не підкаже вам, що потрібно робити: у світі немає передвіщань” [1, 330]. Відповідно індивід, на думку Ж.-П. Сартра, має особисто і цілковито відповідати за всі свої вчинки, за “витлумачування передвіщання”. Така позиція може у багатьох людей, особливо у тих, хто не здатний приймати рішення самостійно і завжди покладається на загальноприйнятні готові моральні штампи, стандарти поведінки, викликати жах, занотовував він у праці “Екзистенціалізм – це гуманізм”. Адже останні, на його думку, багато в чому просто не можуть перенести власну неспроможність. Але водночас, зауважував французький філософ, потрібно, щоб люди зрозуміли, що в розрахунок їхньої власної значущості йде

лише реальність, а мрії, надії, бажання та ілюзії дають індивіду можливість визначити тільки як оманливе сновидіння, як даремні сподівання.

Екзистенціалізм визначає людину по її справам, проголосив Ж.-П. Сартр. “Екзистенціалізм – це не спроба відбити у людини бажання до дії, адже він говорить людині, що надія лише у його діях, і єдине, що дає змогу індивіду жити – це дія. Отже, у цьому відношенні ми маємо справу з мораллю дії та рішучості” [1, 335], – твердив французький філософ.

Ми хочемо створити королівство людини, яке було б сукупністю цінностей, відмінних від матеріального царства, заявив Ж.-П. Сартр. Ми хочемо створити людину, яка створює сама себе, “вибираючи мораль”, оскільки тиск обставин у сучасному житті є таким, що індивід не може обрати для себе будь-яку певну, сталу моральну систему. Моральна проблема, зауважував Ж.-П. Сартр, зовсім не змінилася з тих часів, коли було потрібно вибирати між прибічниками і супротивниками існування рабства під час війни між Північчю та Півднем, до сьогодні, коли потрібно віддавати голоси або за МРР, або за комуністів. Людина лишається віч-на-віч із ситуацією, що змінюється, і її вибір завжди лишається вибором у певній ситуації. Тому Ж.-П. Сартр і заявив, що занадто абстрактні моральні принципи потерпають за умов визначення певної дії або вибору індивіда.

Саме тому цінність була визначена в його концепції як певний сенс, який кожний окремий індивід сам обирає у своєму житті. Тому і в понятті “гуманізм” Ж.-П. Сартр виокремив два смисли: перший, який створюється завдяки розумінню людської істоти як “мети й найвищої цінності”, й інший – власне екзистенціалістський в інтерпретації Ж.-П. Сартра, – який “ніколи не розглядає індивіда як мету, оскільки він завжди є незавершеним”. “... Гуманізм можна розуміти і в іншому сенсі, – відзначав Ж.-П. Сартр. – Людина постійно знаходиться поза собою. Саме проектуючи себе і втрачаючи себе ззовні, вона існує як людина. Водночас, вона може існувати, тільки покладаючи трансцендентну мету. Виступаючи подібним виходом за межі, ухоплюючи об'єкти лише у зв'язку з подібним подоланням самої себе, вона знаходиться всередині цього виходу за власні межі. Немає ніякого іншого світу, крім людського світу, світу людської суб'єктивності. Це зв'язок конституюючої людини трансценденції (але не в тому розумінні, в якому трансцендентним є бог, в смислі виходу за власні межі) та суб'єктивності – в тому сенсі, що людина не замкнена в собі, а завжди є присутня у людському світі, – і є тим, що ми називаємо екзистенціалістським гуманізмом” [1, 343–344].

Реалізувати себе по-людські індивід, як у цьому був переконаний Ж.-П. Сартр, може не шляхом заглиблення у самого себе, а в пошуках мети звільнення свого “Я”, або ж на шляху іншого варіанту самореалізації.

Принципово іншу, не тотожну Сартровій позицію щодо розуміння змісту та інтерпретації поняття гуманізм посів М.Гайдеггер.

Він зрозумів як одну з найбільших вад Сартрової філософії її “невиправний суб'єктивізм” і запропонував свій варіант розв'язання суперечностей, які, на його думку, були наслідком абсолютизації суб'єктивістського розуміння реальності.

Інтенції, що спрямували роздуми М.Гайдеггера у такому напрямі, як це слушно відзначають деякі українські дослідники, збігаються з його спробами об'єктивізувати “екзистенціальне” [2, 37–43].

Людина, на думку Гайдеггера, завжди обмірковує і розглядає тільки суще. Оскільки при цьому вона не може обійтися без певного уявлення щодо буття, останнє витлумачується нею просто як “найбільш загальне” і тому найзагальніше серед усього сущого, або ж як створення деякого абсолютного суб'єкта. Однак сутність людини, на думку М.Гайдеггера, полягає не в суб'єктивності. “Не суб'єктивність суб'єкта вперше змінює сутність і розташування людини посеред сущого, – зауважував він у своїй праці

“Європейський нігілізм”. – Скоріше суще в цілому вже дістало інше тлумачення завдяки тому і там, звідки суб’єктивність починається, з істини сущого” [3, 147].

Фундаментальні риси сучасного людства, на думку М.Гайдеггера, в яких викарбовується суб’єктивність людства, засвідчують, що людина просто “розмазує, сплющує і втрачає своє ество”. В якості екзистуючої особи людина настільки перевищує *animal rationale*, наскільки вона, навпаки, постає менш значною у порівнянні з людиною, що розуміє себе, виходячи із суб’єктивності. Це розуміння гуманізму, або ж таку його інтерпретацію, М.Гайдеггер визначив як гуманізм, в якому на чільному місці перебуває не людина, а “історична сутність людини з її джерелом в істині буття” [4, 208].

Звертаючись до Ж.-П. Сартра, М.Гайдеггер зауважив, що саме Сартрове запитання: “*Comment redonner un sens au mot Humanisme?*” містить у собі не лише бажання зберегти слово “гуманізм”, а й визнання, що це слово втратило свій сенс. Така втрата стала можливою, за М.Гайдеггером, через те, що зміст поняття “гуманізм”, або ж у термінології німецького філософа – “сутність гуманізму”, є метафізичною, а метафізика не лише порушує питання про істину буття, а й перешкоджає відповісти на нього.

Усвідомлення цього факту, за визнанням М.Гайдеггера, і привела його до необхідності більш ґрунтовного осмислення сутності людської істоти. Саме це, на його думку, і могло б повернути сучасному терміну “гуманізм” втрачений ним сенс.

Є цікавим і те, що М.Гайдеггер, стверджуючи намагання вилучити, розірвати безпосередній зв’язок змісту поняття “гуманізм” з природною сутністю індивіда і скорелювати сенс цього поняття з його власним і надзвичайно важко зрозумілим положенням щодо вимірів, що відтворюють сутність індивіда, яка “визначається самим Буттям”, розуміє, що така його позиція, зрештою, призведе до витлумачення “гуманізму” у дуже дивному вигляді. З цього терміну, визнає він на сторінках своєї відомої праці, або ж, точніше, із сенсу, який вкладається в цей термін, в даному разі вийде не що інше, як поняття, схоже на “*Lucus a non lucendo*”. Але він все-таки відчайдушно наполягає на власному розумінні сенсу цього терміну і намагається пояснити його через свої уявлення щодо сутності існування індивіда у сучасному світі.

Втім, перед розкриттям сенсу цих уявлень, звернімося до інших, більш загальних міркувань М.Гайдеггера щодо сутності і змісту поняття гуманізм, які допоможуть краще зрозуміти його теоретичну позицію.

Аргументацією для обґрунтування власного своєрідного тлумачення М.Гайдеггером сенсу поняття “гуманізм” є феномен історичності формування змісту самого поняття, змісту, який в різні історичні епохи мав своєрідне спрямування й означення. Кожне метафізичне уявлення, як і уявлення про гуманізм, на думку М.Гайдеггера, є результатом певного типу відношення індивіда до буття. Проте не людина, не індивід, за його глибоким переконанням, створюють це буття, а навпаки, “само Буття робить своїм розташуванням, своїм станом можливими і людську думку, і певний спосіб самоздійснення людини, і її ставлення до буття”. З огляду на те, що, народжуючись у певних умовах, індивід змушений існувати в певній ситуації розвитку виробничих сил, культури, суспільної свідомості, національних особливостей, менталітету, а його самореалізація залежить також і від багатьох інших факторів, думка німецького філософа щодо пріоритету Буття (яке він, до речі, завжди у своїх творах позначає червоною літерою) є певною мірою слушною. Для того, щоб лише опинитися “поруч” із таким буттям, людина, на думку М.Гайдеггера, повинна спочатку навчитися існувати на незрозумілому для неї просторі. Вона має “відкритися” для потреб, запитів такого Буття. Саме на те, щоб підготувати людину до вимог буття, і, таким чином, повернути людині її сутність, і спрямовувалася гайдеггерівська “турбота”. “Який тут ще може бути інший сенс, крім повернення людині (Номо) людськості (*humanitas*)?”, – запитував німецький філософ. Проте на чому засновується “людськість” людини? Вона, за Гайдеггером,

знаходиться в її сутності. “Однак як і з чого визначається ця сутність?”, – продовжує він запитання далі. І це, здавалося б, цілком зрозуміле питання стає для Гайдеггера однією з найскладніших, найневирішуваних проблем його філософії. До речі, у її вирішенні він розриває попередню філософську традицію і кардинально перевертає традиційне класичне розуміння цієї проблеми. “Те, що ми передусім відшукуємо поглядом в невизначеному запитанні, – відзначає М.Гайдеггер, – відношення людини до суцього, є в своїй основі не що інше, як належне до природного стану індивіда розрізнення буття й суцього; оскільки людина здійснює це розрізнення, вона може в світлі цього розрізнення вступити у відношення із суцим, тобто бути від нього у певній залежності, що означає: бути метафізично і через метафізику визначеним” [3, 169].

Але чи є таке розрізнення буття та суцього природним станом і, тим більше, ядром природного стану людини? Що ж тоді таке “людина”? У чому полягає її природа? Виходячи з чого і як накажете визначати цю “людську природу”? – запитував М.Гайдеггер. Таке сутнісне окреслення має бути зроблене, якщо ми хочемо простежити всередині цієї людської природи ставлення до метафізики, тим більше, якщо ми хочемо в якості серцевини такого ставлення визначити і вирізнити буття та суще, зауважував він далі. “Ось тільки чи здатні ми будемо колись визначити сутність людини (її природи) без того, щоб озирнутися на різницю між буттям та суцим? Чи виникає таке розрізнення передусім як наслідок природи людини або ж природа й сутність індивіда визначаються перш за все і взагалі на основі такого розрізнення й виходячи з нього?” [3, 169].

Своєрідність відповіді на ці запитання виливається у М.Гайдеггера і в карколомність його розмірковувань про гуманізм, де сенс останнього пов'язується із специфікою метафізичного ставлення, саме це ставлення – із способом метафізичного розрізнення буття та суцього, а останнє – з характером “знаходження” індивіда у відповідному відношенні до буття, його здатністю належним чином відповідати на виклик цього Буття, “стояти між його спалахами”.

“Будь-який гуманізм, – відзначає М.Гайдеггер, – або заснований на відповідній метафізиці, або сам себе робить основою для неї. Будь-яке визначення людської істоти... свідомо або несвідомо спрямоване на витлумачення суцього поза відповіддю на запитання про сутність буття – метафізично. Тому своєрідність будь-якої метафізики полягає в тому, що вона “гуманістична”. Відповідно будь-який гуманізм лишається метафізичним” [4, 197]. Тобто в кожен конкретну історичну епоху залежить від способу існуючого витлумачення і розуміння природи, історії, світу, суцього загалом.

Таким чином можна стверджувати, що в класичному екзистенціалізмі загалом не існує категоріально визначеного єдиного смислу поняття “гуманізм”. У С.Кіркгора – це, насамперед, прагнення до збереження духовності людської істоти, певна тенденція і спрямування мислення, логіки, яка сама заснована на змінній “ураженій” формі, або ж способі духовного життя. У Ж.-П. Сартра – це, передусім, поняття, яке позначає “нову мораль” сучасного індивіда, для якого вже не вистачає класичного підґрунтя ціннісного ставлення до навколишнього світу. Поняття, яке несе суб'єктивне доповнення теорії розмежування в баченні індивіда як мети, або ж засобу у її використанні іншою людською істотою. У М.Гайдеггера – це метафізична постава споконвічно існуючої дилеми відношення індивіда до суцього та буття. Або ж історично зумовлена відносність відносності.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

* Має йтися не про те почуття, що приводить до квієтизму, бездії, відзначав Ж.-П. Сартр, пояснюючи власне розуміння “тривоги”. Вона не “заважає діяти, а навпаки, становить умову дії, оскільки виникає в ситуації, що містить безліч можливостей. І коли обирають

одну з них, то розуміють, що вона має цінність, оскільки обрали саме її. Ця тривога, про яку мовиться в екзистенціалізмі, пояснюється, крім іншого, і безпосередньою відповідальністю за інших людей” [1, 326].

“Що ж до відчаю, – відзначав французький філософ, – то цей термін має надзвичайно простий сенс. Він означає, що ми братимемо до уваги лише те, що залежить від нашого воління, або ж ту суму можливостей, що зроблять можливими наші дії” [1, 331].

1. *Сартр Ж.П.* Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989.
2. Див. докл.: *Райда К.Ю.* Щодо специфіки гайдеггерівського тлумачення феномена екзистенціального // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 1998.
3. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм // Время и бытие. – М., 1993.
4. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме // Время и бытие. – М., 1993.